

MIECZYŚLAW JAGŁOWSKI

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 0000-0001-6548-8324

mjag@uwm.edu.pl

KU SOLIDARNEMU ŻYCIU. LATYNOAMERYKAŃSKI RUCH ZMIANY SPOŁECZNEJ UFUNDOWANY NA IDEI SOLIDARNEJ EKONOMII*

Towards a Life in Solidarity: The Latin American Social Change Movement Founded on the Idea of a Solidarity Economy

The 1980s saw unprecedented globalisation of the neoliberal economy, which resulted in new economic projects aimed at mitigating the negative results of neoliberalism. Such projects included: the social economy, the economy for the common good, economics with a human face and the solidarity economy. It was the solidarity economy that was particularly welcomed in the countries of Latin America, where the popularisation of its rules in the 2010s evoked hopes of establishing a new social, political, axiological, and anthropological reality, an alternative to the one generated by the neoliberal economy. Today, these hopes seem to be disappointed, the solidarity economy seems to be faint in the social space, and the movement itself seems to have been stifled or it has at least stagnated due to some behavioural, institutional and political difficulties that hinder the functioning of solidarity economic entities. The article aims to: outline some of the factors that shaped the specific mentality which facilitated the formulation of these projects; present these ideas; expose their axiological and anthropological assumptions; indicate some of the difficulties that arose during their implementation; and assess the current stage of their implementation.

Keywords: solidarity economy, social change, Latin America, *homo aeconomicus*, *homo donator*.

* Artykuł powstał przy wsparciu Narodowego Centrum Nauki, numer grantu 2017/27/B/HS1/00234.

WSTĘP

Rozpoczynająca się w latach 80. XX stulecia światowa ekspansja neoliberalnych zasad w ekonomii, skodyfikowanych w kanonie konsensusu waszyngtońskiego (1989) – zakładającym m.in. liberalizację rynków finansowych i handlu, likwidację instytucjonalnych i prawnych barier dla zagranicznych inwestycji, prywatyzację przedsiębiorstw państwowych oraz deregulację rynku – miała skutek dwojaki. Z jednej strony nastąpił wzrost gospodarczy w skali globalnej, zarysem jednak pogłębiły się ekonomiczne nierówności między bogatymi i biednymi, często pozbawionymi pomocy państwa, które zredukowało wówczas swoje funkcje opiekuńcze. Sytuacja ta odzwierciedliła się w sferze oczekiwań także w dwojaki sposób. Zwolennicy neoliberalizmu uznali jego globalny triumf za cel dziejów (*There is no alternative*, jak zwykła powtarzać Margaret Thatcher) i „koniec historii” (Francis Fukuyama). Ci natomiast, którzy przez neoliberalne zasady czuli się skrzywdzeni, przeciwstawili im takie projekty ekonomii (m.in. ekonomię społeczną, wspólnego dobra, ekonomię z ludzką twarzą, feministyczną, ekologiczną, zieloną, solidarną), których wdrożenie miało złagodzić jego społecznie niekorzystne skutki.

Szczególną pozycję wśród owych projektów zajmują koncepcje formułowane w Ameryce Łacińskiej, skoncentrowane wokół idei ekonomii solidarnej, wiążące z upowszechnieniem (globalizacją, mundializacją) jej zasad nadzieje na ustanowienie nowej rzeczywistości społecznej, aksjologicznej i antropologicznej, alternatywnej wobec tej wygenerowanej przez neoliberalizm. W pracach autorów tych projektów występują takie określenia neoliberalizmu, które w istocie są ocenami jego społecznie negatywnych konsekwencji. W ich publikacjach nazwa ta funkcjonuje jako synonim idolatrii zysku, fundamentalizmu rynkowego i kultury konsumpcjonizmu, „systemu z irracjonalną głową i sercem z kamienia; systemu bez duszy społecznej”¹: społecznej niesprawiedliwości, dyskryminacji, wykluczenia, powszechnego ubóstwa, braku wolności, szacunku dla praw człowieka, ograniczeń politycznych oraz agresji przeciwko naturze i ludzkości².

Projekty ekonomii solidarnej zmierzają do podważenia rynkowej ortodoksji, do uspołecznienia dóbr, pogłębienia demokracji oraz insty-

¹ A.M. Zapata, *Ensayo: el objeto de la ética solidaria frente a la praxis individualista en la economía de la solidaridad*, „Cooperativismo & Desarrollo” 2010, nr 96, s. 126.

² J.J. Herrera, *La economía social solidaria y la política social del nuevo gobierno federal*, „Revista de Ciencias Sociales y Humanidades” 2020, nr 29(57), s. 71.

tucjonalnego zapewnienia obywatelom wpływu na politykę. Nadzieja, jaka w Ameryce Łacińskiej towarzyszy owym wizjom nowego ładu społecznego, wzrastała od połowy XX wieku, objawiając się w latach 90. falą ruchów społecznych i politycznych – „chóralnej rebelii” (*rebelión del coro*) i „buntu powszedniego” (*rebeldía de la vida cotidiana*) – która osiągnęła apogeum w pierwszej dekadzie XXI stulecia³. Ogromne znaczenie dla okrzepnięcia nadziei na rychłą, radykalną odmianę społecznych i jednostkowych losów ludzi miało zwycięstwo Hugo Cháveza w wyborach prezydenckich w Wenezueli (1998), które zapoczątkowało *Pink Tide* – falę zwycięstw lewicowych rządów w Argentynie i Brazylii (2003), Urugwaju (2004), Chile i Boliwii (2006), Ekwadorze i Nikaragui (2007), Paragwaju (2008) i Salwadorze (2009). We wszystkich tych krajach jasno uwidaczniały się entuzjazm i pasja, które wzbudzała odnowa życia politycznego⁴. Polityczni przywódcy tych państw określali swoje rządy mianem „postępowych”, „postneoliberalnych”, „rewolucyjnych”, „komunitarystycznych”, wpisujących się w nurt „nowej lewicy” i „socjalizmu XXI wieku”. I podczas gdy kryzys finansowy lat 2007–2008 dotknął Stany Zjednoczone i Europę, prospołeczna polityka rządów tych państw, finansowana z przychodów pochodzących z eksportu surowców, spowodowała, że nędza w tych krajach została zredukowana niemal o połowę, bezrobocie spadło do najniższego poziomu w ich dziejach, nastąpił wzrost płac i wydatków państwa na cele społeczne. W 2010 roku cieszący się wysokim prestiżem w kręgach biznesowych i politycznych brytyjski tygodnik „The Economist” (9 IX 2010), doceniając te osiągnięcia, nazwał pierwsze dziesięciolecie XXI wieku „dekadą latynoamerykańską”. Natomiast przez latynoamerykańskich ideologów politycznych okres ten został uznany za koniec „długiej neoliberalnej nocy” i „nowy świt” Ameryki Łacińskiej⁵. Wielu latynoamerykańskich teoretyków życia społecznego dostrzegło wówczas szansę na jego zbudowanie przez urzeczywistnienie zasad ekonomii solidarnej. Artykuł ten ma na celu wskazanie czynników, które wpłynęły na ukształtowanie się specyficznej mentalności, na której

³ M.L. Revilla Blanco, *América Latina y los movimientos sociales: el presente de la „rebelión del coro”*, „Nueva Sociedad” 2010, nr 227, s. 298.

⁴ E. Gudynas, *Los progresismos sudamericanos: Ideas y prácticas, avances y límites*, w: E. Gudynas et al. (eds.), *Rescatar la esperanza. Más allá del neoliberalismo y el progresismo*, EntrePueblos, Barcelona 2016, s. 30.

⁵ R. Munck, *Desarrollo y democracia en América Latina: resultados y perspectivas*, „Estudios Críticos del Desarrollo” 2017, nr 7(12), s. 57; E. Arias Chavarría, *Venezuela, un balance político alternativo*, „Iberoamérica Social: Revista-red de estudios sociales” 2018, nr 10, s. 44; M. Sutherland, *La ruina de Venezuela no se debe al „socialismo” ni a la „revolución”*, „Nueva Sociedad” 2018, nr 274, s. 145.

gruncie owe projekty były i są formułowane, a także przedstawienie zarysu tych idei, wyeksponowanie ich aksjologicznych i antropologicznych założeń oraz poddanie ocenie obecnego stanu ich realizacji.

POJĘCIA, KONCEPCJE, PARADYGMATY, WIZJE

Pojęcie ekonomii solidarnej jest polisemiczne, zależy od kontekstu instytucjonalnego, terytorialnego i historycznego, w jakim funkcjonuje. Jego notoryczna wieloznaczność sprawia, że stałym wątkiem latynoamerykańskich publikacji dotyczących różnych aspektów ekonomii solidarnej są próby sprecyzowania jego treści oraz ustalenia relacji między ekonomią solidarną i pokrewnymi odmianami gospodarowania, należącymi zwłaszcza do sektora ekonomii społecznej czy do tzw. trzeciego sektora oraz do ekonomii ludowej (*economía popular*), praktykowanej przez najuboższe warstwy społeczeństwa, ukierunkowanej niemal wyłącznie na zaspokajanie codziennych potrzeb. W specjalistycznej literaturze latynoamerykańskiej pojęcia ekonomii solidarnej, społecznej i ludowej dość często funkcjonują jako synonimy, jak również w takich zestawieniach tych terminów, jak „ekonomia społeczna i solidarna”, „ekonomia ludowa i solidarna”, kiedy indziej są zaś kategorycznie rozróżniane i rozdzielane⁶. Nie jest również jasne, jakie relacje zachodzą między ekonomią solidarną i obszarami pracy nieformalnej, z którymi bywa także utożsamiana ekonomia ludowa⁷.

Formalizując swoją działalność, organizacje i firmy, które identyfikują się jako podmioty ekonomii solidarnej, przyjmują często formy instytucjonalne typowe dla ekonomii społecznej, jakimi są kooperatywy. Niektórzy teoretycy ekonomii solidarnej podkreślają jednak, że jej koncepcja jest krytyczna wobec ekonomii społecznej, która w XX

⁶ Zob. np. N. Manríquez García, F. Martínez Gómez, S. Colín Castell, *Reflexiones en torno a la economía solidaria: una revisión de la literatura*, „Iztapalapa. Revista de Ciencias Sociales y Humanidades” 2017, nr 83; A. Rieiro, *Recuperación colectiva del trabajo y nuevas tramas de sociabilidad. El caso de las empresas recuperadas por sus trabajadores en el Cono Sur*, „Miríada” 2019, nr 15; J. Sanz Abad, *Economía social y solidaria, emprendimiento social y economía popular en la sociedad post-crisis*, „Revista de Antropología Social” 2019, nr 28(2); L.I. Gaiger, P. Kuyven, *Dimensões e tendências da economia solidária no Brasil*, „Sociedade e Estado” 2019, nr 34(3); D. Mora, P. Lozada, *La economía solidaria: ¿un discurso aglutinador o la posible expresión de un „contramovimiento”?*, „Revista PUCE” 2020, nr 110.

⁷ Zob. np. L.E. Barreno Benavides et al., *La precarización salarial en la actividad agrícola y su incidencia en la política de economía popular y solidaria en el Ecuador*, „Economía” 2018, nr 41(81); P.I. Chena, *La economía popular y sus relaciones determinantes*, „Cuadernos de la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad Nacional de Jujuy” 2018, nr 53; O.M. Maza Díaz Cortés, A.A. Pocaroba García, *Cruce de caminos: trabajo informal y economía social*, „Caleidoscopio. Revista Semestral de Ciencias Sociales y Humanidades” 2018, nr 38.

wieku przesunęła krytykę systemu kapitalistycznego i jego procesów na dalszy plan, a poszukiwanie sukcesu rynkowego przez jej przedsiębiorstwa strywializowało jej istotę i skutkowało utraceniem przez nią zdolności do dokonywania społecznych transformacji⁸. Niemniej część z nich chętnie nawiązuje do tzw. francuskiej (zwanej też francusko-europejską) szkoły ekonomii społecznej (m.in. Bernard Eme, Éric Dacheux, Anne Salmon, Jean-Louis Laville), chociaż pojęcie ekonomii społecznej poddaje resemantyzacji, łącząc niekiedy jej idee z radykalizmem dziewiętnastowiecznego socjalizmu utopijnego, marksistowskiej krytyki społecznej, teologii wyzwolenia oraz krytyki merkantylnej racjonalności ekonomicznej (solipsyzmu ekonomicznego) Karla Polany'ego.

W „Charte de l'économie sociale”, opublikowanej w 1980 roku przez francuski Comité National de Liaison des Activités Mutualistes Coopératives et Associatives, ekonomia społeczna została zdefiniowana jako całość podmiotów gospodarczych nienależących do sektora publicznego, które, przy demokratycznym zarządzaniu oraz równości praw i obowiązków partnerów, wykorzystują nadwyżki finansowe w celu rozwoju tychże podmiotów, swoich członków oraz społeczeństwa. Jako główne zasady funkcjonowania tej ekonomii wskazano współpracę, wzajemność, zrównoważony rozwój, równość, demokrację, sprawiedliwość, różnorodność i lokalną kontrolę. Szkoła francuska zakłada współistnienie ekonomii merkantylnej (rynkowej), niemerkantylnej oraz mieszanej (hybrydowej). Ekonomia społeczna jest podobnie definiowana w dokumentach organu doradczego Unii Europejskiej, jakim jest Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny⁹. Zbliżone jej rozumienie znajdujemy także w pracach Paula Singera (1932–2018), jednego z najwybitniejszych latynoamerykańskich teoretyków i praktyków ekonomii solidarnej, z tą jednak różnicą, że Singer, podobnie jak wielu innych jego latynoamerykańskich kolegów, utożsamia ją z gospodarką socjalistyczną, której główna zasada wyraża się w hasle „każdy według swych możliwości, każdemu według jego potrzeb”¹⁰. „Szkoła francusko-europejska” ekonomię spo-

⁸ U. Villalba-Eguiluz, J.C. Pérez de Mendiguren, *La economía social y solidaria como vía para el buen vivir*, „Iberoamerican Journal of Development Studies” 2019, nr 8, s. 111–112.

⁹ J.L. Monzón, R. Chaves, *Recent evolutions of the Social Economy in the European Union*, European Economic and Social Committee and CIRIEC-International, Brussels 2017, <https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/files/qe-04-17-875-en-n.pdf>, s. 11 [dostęp: 7 maja 2021].

¹⁰ P. Singer, *Uma utopia militante: repensando o socialismo*, Petrópolis: Vozes 1999, s. 128; A.A. Régis Oliveira, *O movimento de economia solidária: essencialidades do princípio*

łeczną i solidarną postrzega jako sektor gospodarki funkcjonujący w ramach systemu kapitalistycznego, chociaż o odmiennej logice rozwiązywania problemów ekonomicznych niż dominujące w ekonomii kapitalistycznej („pracuje ona z użyciem kapitału i innych zasobów niepieniężnych, jednak nie dla kapitału”¹¹). Jej latynoamerykańscy ideologowie pojmują ją natomiast jako „materialny fundament innego społeczeństwa”¹², jako projekt alternatywnego, postkapitalistycznego systemu ekonomicznego, społecznego i politycznego, opartego na nieinstrumentalnej, nieużytecznej racjonalności oraz na odmiennych wobec kapitalistycznych podstawach antropologicznych i aksjologicznych, z wyróżnionymi wartościami solidarności, sprawiedliwości i równości, przeciwstawianymi egoizmowi i maksymalizacji zysków¹³. Dostrzegają oni w niej „przestrzeń, w której zbiegają się perspektywy zmagania, marzeń i utopii wielu aktorów społecznych”¹⁴, wykuwane są wyobrażenia godnych i sprawiedliwych form życia oraz kształtują się autentyczne doświadczenia emancypacyjne. Solidarność jest tutaj postrzegana jako zasada etyczno-polityczna i „podstawa nowej mundializacji”, „nowego społeczeństwa”, „nowej architektury świata”¹⁵. Za największe wyzwania stojące na drodze do tego celu Luiz Inácio Gaiger uznaje „przelamanie granic – społecznych, geograficznych – oraz przekroczenie ograniczeń – mentalnych, politycznych, instytucjonalnych – i sprzyjanie integracyjnej inkluzyjności, systemowej integracji ekonomii solidarnej w taki sposób, by przekształciła się w konkretny społeczny i ekonomiczny fundament innego modelu rozwoju”¹⁶.

educativo, „Revista Iberoamericana de Educación” 2018, nr 76, s. 194; M.S.M. Galeano, J.F. Valencia Grajales, *Del derecho comercial a la Economía solidaria*, „El Ágora USB” 2020, nr 20(1), s. 222; V. Ribeiro Garcia Ramos, A. Cordeiro Ferreira i M. de Moura Coutinho, *Socialismo, conservadorismo e cooperativismo na „revolução pacífica”*: *algumas teses críticas acerca da „economia solidária”*, „Estudos Libertários” 2021, nr 3(7), s. 35–37.

¹¹ V. Gómez Calvo, R. Gómez-Álvarez Díaz, *La economía del bien común y la economía social y solidaria, ¿son teorías complementarias?*, „CIRIEC-España. Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa” 2016, nr 87, s. 264.

¹² J.L. Coraggio, *Los caminos de la economía social y solidaria*, „Iconos: Revista de Ciencias Sociales” 2009, nr 33, s. 29–30.

¹³ H. Fair, *Por una economía con un rostro humano. Crítica a la filosofía utilitarista neoliberal a partir del caso argentino*, „Persona y Sociedad” 2010, nr 24(1), s. 87; P. Guerra, *La economía solidaria en Latinoamérica*, „Papeles de Relaciones Ecosociales y Cambio Global” 2010, nr 110, s. 73.

¹⁴ E.W. da Silva, *Direitos humanos e democracia econômica: a essência da economia solidária*, „Revista de Direito” 2020, nr 12(1), s. 13–14.

¹⁵ L.I. Gaiger, *A Economia Solidária e o Projeto de Outra Mundialização*, „DADOS: Revista de Ciências Sociais” 2004, nr 47(4), s. 799; L.I. Gaiger, *Brasil: un retrato de la lucha emancipatoria de los pobres*, „Otra Economía” 2008, nr 2(2), s. 17.

¹⁶ L.I. Gaiger, *A Economía...*, s. 800.

LOGIKA DARU VS. UTYLITARYZM, *HOMO DONATOR* VS. *HOMO OECONOMICUS*

Wizja solidarnego społeczeństwa jest przez latynoamerykańskich teoretyków budowana w opozycji do kapitalistycznej racjonalności życia społecznego i logiki utilitaryzmu, ponieważ to owa logika, jak twierdzą, spowodowała, że żyjemy w świecie rządzonym zasadą hedonistycznej maksymalizacji indywidualnych satysfakcji, przy niemal zupełnym braku społecznej solidarności¹⁷. Według nich utilitaryzm opiera się na niedowiedzianej tezie o wyłącznie egoistycznych motywacjach ludzkiej aktywności, której bezpodstawnie przypisano walor niepodważalnej i uniwersalnej prawdy; kwestie moralne zredukowano do zagadnienia czysto instrumentalnego wyboru skutecznych środków do osiągnięcia założonego celu, a jednostki do „rozumnych aparatów liczących”¹⁸. Tej logice wizjonerzy nowej rzeczywistości społecznej przeciwstawiają logikę daru, teoretycznie osadzoną w paradygmacie, którego podstawę tworzą tezy Marcela Maussa z *Essai sur le don* (1924), współcześnie rozwijane m.in. przez Alaina Caillé i Jacquesa Godbouta, poddając krytyce dominację instrumentalnego racjonalizmu w naukach społecznych, indywidualistyczne i holistyczne metodologie tych nauk odrzucając na rzecz „trzeciego paradygmatu”, w którym za podstawę relacji społecznych jest uznawana niemerkantylna wymiana darów. Latynoamerykańscy uczeni za główną zasługę Maussa uznają wykazanie, że niektóre zachowania i wartości moralne, takie jak gościnność, hojność i współpraca, odsyłają do znacznie starszych i bardziej pierwotnych zachowań ludzkich niż zainteresowania o charakterze merkantylnym.

Luiz Inácio Gaiger, zwolennik tych idei, definiuje dar, podobnie jak Mauss, jako „jakikolwiek świadczenie bez gwarancji jego odwzajemnienia, w celu wzmocnienia dobra społecznego, w którym wartość towarów nie zależy od ich użyteczności (wartość użytkowa) lub ich ceny (wartość wymienna), ale od tego, czy tworzą one lub wzmacniają relacje międzyludzkie (wartość więzi społecznej)”¹⁹. Konstatuje on, że uniwersalność „trojkiego zobowiązania” w postaci reguły „dać – przyjąć – odwzajemnić”, stanowiącego podstawę logiki daru, pozwala uznać wzajemność za matrycę relacji międzyludzkich, a samego człowieka

¹⁷ H. Fair, *Por una economía...*, s. 89–90.

¹⁸ L.I. Gaiger, *O sentido metautilitarista da Economia Social e Solidária*, https://base.socioeco.org/docs/gt27_gaigerli.pdf [dostęp: 7 maja 2021].

¹⁹ *Ibidem*.

określić mianem *homo donator*. W jego mniemaniu relacje ekonomiczne, jakie wytwarza cykl wymiany darów, kreują odmienną od utilitarystycznej logikę życia społecznego, bowiem akty odwzajemnienia daru nie dokonują się według zasady ekwiwalencji ani nie są motywowane interesami materialnymi, a w wielu z nich wyraża się troska o zaspokojenie potrzeb innych oraz o utrzymanie i umocnienie więzi społecznych. Chociaż tego rodzaju stosunki (nazywane przez niego relacjami komensalności) występują głównie w kręgu rodzinnym, to Gaiger zauważa, że przekraczają one jego granice, włączając w swą orbitę społeczności znajdujące się w relatywnej bliskości wobec rodzin, takie jak związki przyjacielskie, wspólnoty zawodowe, małe przedsiębiorstwa. Relacje komensalności generują solidarność rodzinną i wspólnotową, a podzielane przez rodzinę i wspólnotę wartości, przekonania i wyobrażenia tworzą podstawę ich społecznej spójności. Rzecznicy świata opartego na ekonomii solidarnej odrzucają, jak wzmiankowano, także antropologię, według której człowiek to *homo oeconomicus* – we wszystkich epokach i miejscach ten sam egoistyczny indywidualista, nastawiony na konkurowanie z innymi w celu maksymalizacji własnych korzyści. Twierdzą oni, że nie istnieje uniwersalny wzorzec ludzkiego działania oraz że definicja człowieka jako *homo oeconomicus* jest wytworem procesu historycznego, a jej pretensje do powszechnie akceptowanego prawa wynikają z europejskiego „parafialnego uniwersalizmu”²⁰. Tezy te, przetransponowane w obszar teorii społecznej, prowadzą do odrzucenia konkurencyjnego indywidualizmu na rzecz logiki zrzeszania się i współpracy, samorządności w organizowaniu produkcji zakładającej całkowitą równość praw członków i ich praw majątkowych. Fundamentalne znaczenie dla funkcjonowania społeczeństw zorganizowanych według tych reguł mają dwie normy. Pierwszą jest norma wzajemności jako naczelna zasada działania indywidualnego i gospodarczego. „Wzajemność zastępuje indywidualny interes i egoistyczną kalkulację oraz wpływa z woli jednostki do dobrowolnego i równego zaangażowania się w relacje z grupami lub osobami”²¹. Drugą normą jest natomiast zasada demokratycznego działania. Podstawowy warunek transformacji *homo oeconomicus* w *homo donator* (*homo reciprocans*, *homo cooperativus*,

²⁰ F. Coronil, *The Future in Question: History and Utopia in Latin America (1989–2010)*, „Business as Usual: The Roots of the Global Financial Meltdown” 2011, nr 1, s. 234; L.I. Gaiger, *O sentido...*, s. 2–3.

²¹ P. Ould Ahmed, *What does „solidarity economy” mean? Contours and feasibility of a theoretical and political project*, „Business Ethics: A European Review” 2015, nr 24(4), s. 429–430.

homo economicus solidarius) teoretycy ekonomii solidarnej dostrzegają w przemianie świadomości, dlatego w ich pracach często pojawia się postulat edukowania pracowników solidarnościowych podmiotów gospodarczych, którego cel jest określany nader ambitnie – jako wykreowanie nowego człowieka.

Teoretycy i promotorzy ekonomii solidarnej chętnie nazywają ją „utopią konkretną”, realizującą się aktualnie, w odróżnieniu od „utopii abstrakcyjnej”, która miałaby zrealizować się w przyszłości. W istocie, ekonomia solidarna w Ameryce Łacińskiej nie jest tylko projektem, lecz także praktyką. Jedną z najlepiej zorganizowanych struktur pracy solidarnej rozwinęła się w Brazylii. W literaturze przedmiotu jest ona wskazywana jako przypadek wyjątkowy, ze względu na rozmach i zakres ruchu związanego z wprowadzaniem w życie ekonomii solidarnej. Struktura ta obejmuje ok. 20 tys. przedsiębiorstw solidarnościowych stowarzyszających ok. 1,5 mln osób.

CODZIENNOŚĆ SOLIDARNEJ UTOPII

Entuzjaści solidarnej ekonomii twierdzą, że w Ameryce Łacińskiej już wyłoniła się nowa, alternatywna wobec instrumentalnej, racjonalność społeczna oraz nowy człowiek – aktywny podmiot, który uczestniczy w życiu ekonomicznym i społecznym nie jako wyobcowana jednostka, lecz jako członek wspólnoty. Niemniej między optymizmem wizjonerów solidarnego społeczeństwa a rzeczywistością solidarnych podmiotów gospodarczych istnieje spory rozdźwięk. Już same okoliczności, w jakich np. w Brazylii w latach 90. ubiegłego stulecia tworzone podmioty wskazywane jako solidarnościowe, nie sprzyjały wolnemu wyborowi tego sposobu organizacji pracy. Gospodarka tego kraju była wówczas restrukturyzowana w duchu konsensusu waszyngtońskiego, co wiązało się z prywatyzacją przedsiębiorstw państwowych, otwarciem rynku na towary importowane i wzrostem konkurencji. Rodzime przedsiębiorstwa, poszukując sposobów obniżenia kosztów produkcji, zakładały spółdzielnie. W ten sposób wyzbywały się one prawnego obowiązku podpisywania umów o pracę z pracownikami oraz ponoszenia konsekwencji, jakie z ich zawarcia zwykle wynikają, m.in. odprowadzania składek na ubezpieczenie zdrowotne i fundusz emerytalny. Były to podmioty w pełni zależne od przedsiębiorstw, na rzecz których pracowały. Przypadki dobrowolnego zrzeszania się pracowników w autonomiczne jednostki gospodarcze, których cele wykraczały poza sferę neoliberalnie zdefiniowanego rynku, były rzadkie.

Choć takie podmioty gospodarcze także wówczas powstawały, to jednak stanowiły alternatywę jedynie dla bezrobocia i nędzy. To właśnie takie podmioty podlegały upolitycznieniu, zyskując na gruncie ideologii ekonomii solidarnej rangę projektu emancypacyjnego – alternatywy nie dla bezrobocia i nędzy, lecz dla kapitalizmu²². Ze względu na tak określone cele społeczne i polityczne, tego rodzaju podmioty gospodarcze bywają nazywane „ideologicznymi”, w odróżnieniu od tych, które powstają pod presją utraty zatrudnienia czy w wyniku poszukiwania sposobów zmniejszenia kosztów produkcji.

Znaczna część solidarnościowych podmiotów gospodarczych skupia osoby ekonomicznie i społecznie wykluczone, o niskim poziomie wykształcenia, w większości w wieku powyżej 35 lat, ze znacznie ograniczonymi szansami na rynku pracy. Praktykowana w nich solidarność nie jest świadomie i autonomicznie wybieraną wartością i normą życia, lecz często ma charakter kompulsywny, wynikający z ubóstwa i walki o przeżycie. Zatrudnienie w tych jednostkach gospodarczych wielu pracowników traktuje jak każdą inną jego formę. Nie kierują się oni politycznymi przekonaniem dotyczącymi emancypacji, autonomii czy samorządności, a ich wiedza o zasadach ekonomii solidarnej bywa często skromna i powierzchowna, dlatego mają trudności z wyzbyciem się postrzegania własnej pracy w innej perspektywie niż właściwa dla stosunków kapitalistycznych²³. W codziennej praktyce „powielane są modele, paradygmaty, kryteria, postawy mentalne, normy, zachowania, podejścia, języki pochodzące z systemu ekonomicznego i społecznego opartego na prawie najsilniejszego, wykluczenia słabych i żarłoczności kapitalistycznej ekonomii”²⁴.

Świat ekonomii solidarnej w krajach Ameryki Łacińskiej to w dużej mierze pracownicy o ograniczonych zasobach, znajdujący się w niepewnej sytuacji zawodowej i społecznej, którzy niekoniecznie są politycznie zaangażowani w przekształcanie istniejącego ładu ekonomicznego²⁵.

²² P. Guerra, *Un acercamiento teórico a la autogestión para comprender las prácticas de economía solidaria en América Latina*, „Revista Iberoamericana de Autogestión y Acción Comunal” 2013, nr 61, s. 102; J.C. Pérez de Mendiguren, E. Etxezarreta, *Sobre el concepto de economía social y solidaria: aproximaciones desde Europa y América Latina*, „Revista de Economía Mundial” 2015, nr 40, s. 131.

²³ E. Marques Oliveira, *Economia solidária no Brasil: elementos de uma dialética e dialógica do fracasso – causas possíveis, correções necessárias, desafios inevitáveis*, „Cronos: Revista da Pós-Grad. em Ciências Sociais” 2017, nr 18(2), s. 126; S. Pereira Silva, *Análise das dimensões socioestruturais dos empreendimentos de economia solidária no Brasil*, „Texto para Discussão” 2017, nr 2271, s. 30.

²⁴ A.M. Zapata, *Ensayo...*, s. 122.

²⁵ F. Wanderley, *Entre los conceptos minimalista y maximalista de economía social y solidaria. Tensiones teóricas y agenda futura de investigación*, „Economía” 2017, nr 69 (109), s. 9.

Liczne przedsiębiorstwa zorganizowane według zasad ekonomii solidarnej działają w obszarach pracy nieformalnej²⁶, z którą bardzo często wiąże się nieregulowany (elastyczny, jak niekiedy się określa) dzień pracy, brak gwarancji stałego, pozwalającego zaspokoić podstawowe potrzeby, dochodu, prawa do opieki zdrowotnej czy emerytury. Chociaż Światowa Organizacja Pracy formalizację pracy wskazuje jako podstawowy warunek pracy określanej mianem godnej, to jednak niektórzy zwolennicy ekonomii solidarnej postrzegają ten postulat jako polityczny instrument dyscyplinowania i społecznego wykluczenia, ponieważ w tej perspektywie jedynym rzeczywiście pracującym – jak twierdzą – staje się biały zatrudniony w fabryce²⁷. W kategorii pracy sformalizowanej dostrzegają oni także wyraz dążeń kapitału do narzucenia takich jej form, które zapewniają stabilność procesowi długoterminowej akumulacji oraz służą podtrzymaniu stosunków nekolonialnych²⁸. Zauważają także, z drugiej strony, że praca nieformalna, nazywana niekiedy „pracą autonomiczną”, bywa retorycznie dowartościowywana w duchu korporacyjnej mistyki. Jej językiem mówi się więc o przedsiębiorczości i heroizuje postać przedsiębiorcy (np. zajmującego się uliczną sprzedażą produktów kosmetycznych, zbieraniem makulatury i złomu czy czyszczeniem kanałów) jako kogoś dobrze radzącego sobie w zmieniających się okolicznościach, samowystarczalnego i zdolnego do pokonywania przeciwności, wiążąc ponadto te cechy – zwłaszcza w odniesieniu do kobiet – z ideą emancypacji. Owe biznesowe dyskursy na temat upodmiotowienia pracowników oraz ich przedsiębiorczości ukrywają wysoce zależną, nieregulowaną, intensywną, ryzykowną pracę o niskich i niepewnych dochodach²⁹. W tym kontekście trafne wydaje się dostrzeżenie niebezpieczeństwa związanego z powstawaniem u pracowników nieformalnych podmiotów, zwanych solidarnościowymi, „fałszywej świadomości” pod wpływem ich ideologicznej indoktrynacji. „Uczestnicy «solidarnej ekonomii» mogą sobie wyobrażać, że są pracownikami autonomicznymi, podczas gdy w rzeczywistości

²⁶ W Ameryce Łacińskiej odsetek pracujących w sektorze nieformalnym jest bardzo wysoki; w 2016 r. sięgał on ponad 53% zatrudnionych (*El desafío social en tiempos del COVID-19*, Informe Especial COVID-19, nr 3, Naciones Unidas-CEPAL 2020).

²⁷ L.R. Silva Meriños, *¿Trabajos esenciales pero no reconocidos? Un mirada desde la economía popular frente a la pandemia del COVID-19*, „Trabajo y Sociedad” 2020, nr 35, s. 31–32.

²⁸ E. Lijterman, „Economía informal” y „Trabajo Decente”: reformulaciones programáticas sobre el futuro del trabajo en los discursos de la Organización Internacional del Trabajo, „Trabajo y Sociedad” 2020, nr 35, s. 402.

²⁹ C. Vega Solis, H.F. Bermúdez Lenis, *Informalidad, emprendimiento y empoderamiento femenino. Economía popular y paradojas de la venta directa en el sur de Quito (Ecuador)*, „Revista de Antropología Social” 2019, nr 28(2), s. 349–354.

są włączani w relacje bezpośredniego wyzysku. Sprzedają swoją siłę roboczą, ale są nakłaniani do postrzegania siebie jako zabezpieczonych przed wyzyskiem i znajdujących się poza relacją eksploatacji³⁰. Wysuwane jest nawet dalej idące podejrzenie, że ekonomia solidarna może być instrumentem manipulacji, wykorzystywanym przez dominujący system ekonomiczno-polityczny do wyciszania niezadowolonych najbardziej pokrzywdzonych i zmarginalizowanych sektorów społeczeństwa³¹.

Okazało się także, że główną zasadą działania części jednostek gospodarczych uznanych przez teoretyków za podmioty solidarnościowe jest zysk³². I im bardziej jednostka solidarnościowa jest zainteresowana komercjalizacją swoich produktów, tym bardziej poddaje się kapitalistycznej logice rynku i tym bardziej zasada solidarności w niej zanika. Często jest również łamana zasada efektywnego uczestnictwa członków solidarnych podmiotów gospodarczych w demokratycznym zarządzaniu. Udział w zgromadzeniach, na których podejmowane są decyzje dotyczące ich spraw, pracownicy często uznają za stratę czasu. Zarządzanie tymi jednostkami bywa przechwytywane przez niektóre rodziny bądź przekazywane radom lub zarządom i miewa nie mniej autorytarny charakter niż w przedsiębiorstwach „konwencjonalnych”³³. Powstające nowe hierarchie postrzegane są przez pracowników jako naturalne, wynikające z potrzeby posiadania kwalifikacji niezbędnych do funkcjonowania przedsiębiorstwa. Okazuje się, że ludzie nie mogą uwolnić się całkowicie od indywidualizmu, od egoistycznych zachowań. Chociaż są skłonni do współpracy, to także pragną ze sobą konkurować.

Doświadczenia gospodarki solidarnej ujawniają, że tworzone na jej podstawach podmioty gospodarcze powstają w najbiedniejszych obszarach wsi i miast, „wśród tych, którzy cierpią społeczno-polityczną i ekonomiczną rzeczywistość wyzysku, głodu, represji i nędzy”³⁴. Zarazem są one często postrzegane jako organizacje nastawione na

³⁰ H.A. Ramos Wellen, *Contribuição à crítica da „economia solidária”*, „Katálisis” 2008, nr 11(1), s. 111.

³¹ L.P. Ferrera, *La economía popular y solidaria. Una visión crítica de este movimiento en América Latina*, „Temas de Economía Mundial” 2015, nr 27, s. 56–57.

³² L.I. Gaiger, P. Kuyven, *Dimensões...*, s. 822–3; I. Hillenkamp, *¿Cultivar su autonomía? La agroecología de las agricultoras brasileñas*, „Revista de Antropología Social” 2019, nr 28(2), s. 306, 310; J.C. Machado Alves et al., *Economía Solidária e a dimensão cognitiva da experiência dos catadores*, „Interações” 2020, nr 21(1), s. 137.

³³ J.C. Pérez-Mendiguren Castresana, E. Etxezarreta Etxarri, *Otros modelos de empresa en la economía solidaria: entre la retórica y la práctica*, „Lan Harremanak” 2015, nr 33, s. 241–45.

³⁴ N. Manríquez García, F. Martínez Gómez, S. Colín Castill, *Reflexiones...*, s. 21.

zysk, unikające opodatkowania i niewypełniające przewidzianych prawem zobowiązań wobec zatrudnionych. Ich niewielkie zdolności inwestycyjne, zatrudnianie pracowników o niskich kwalifikacjach zawodowych, ich niesatysfakcjonujące dochody, ekonomiczna i organizacyjna kruchość przedsiębiorstw solidarnościowych nie uzasadniają optymizmu tych, którzy dostrzegają w ekonomii solidarnej załączek głębokich zmian społecznych, politycznych i kulturowych. Jak już ponad 11 lat temu zauważył Oliveira Bertucci: „[...] myśl, iż «zmiana» [...] dokonująca się w obrębie przedsiębiorstw solidarnościowych mogłaby mieć wymiar cywilizacyjny, jest zaledwie domniemaniem. Inaczej mówiąc, istnieje ogromna różnica między pojęciem ekonomii solidarnej jako zbiorem zasad i wartości [...] i jako obiektywną formą polityki publicznej»³⁵. Obecność i pozycja podmiotów solidarnościowych w przestrzeni społecznej jest zbyt mało znacząca, by wiązać z nimi nadzieje na dokonanie rewolucyjnych zmian społecznych i wykreowanie nowej racjonalności³⁶. Coraz częściej zakres ekonomii solidarnej oraz tych, którzy mogliby być beneficjentami jej pozytywnych skutków społecznych i politycznych, jest zawężany: ekonomia ta nie jest już odnośzona do walki o prawa wszystkich obywateli, a tylko tych jedynie, którzy są związani z autonomicznie zarządzanymi przedsiębiorstwami. Obecnie rzadziej niż w poprzednim okresie ekonomia solidarna jest wskazywana jako podstawa alternatywnego społeczeństwa i życia gospodarczego, a częściej jako forma radzenia sobie z ubóstwem w ramach kapitalistycznego systemu gospodarczego oraz jako jeden ze sposobów integracji społecznej zmarginalizowanych.

José Luis Coraggio, jeden z najbardziej znanych latynoamerykańskich teoretyków i ideologów ekonomii solidarnej jako alternatywnego systemu społecznego, podsumowując cały okres jej funkcjonowania, stwierdza, że jej obszar jest zdominowany przez „immediatyzm i pragmatyzm”, cechuje się wysokim stopniem zatomizowania podmiotów gospodarczych oraz podporządkowania ekonomicznym zasadom ekonomii neoliberalnej. Jego optymizm, z jakim postrzegał on możliwość ustanowienia alternatywnej rzeczywistości społecznej przez praktykowanie zasad ekonomii solidarnej, w ostatnich latach wyraźnie ostygł. Chociaż dostrzega on gospodarcze i społeczne sukcesy przedsiębiorstw solidarnych, to zarazem zauważa ich rozproszony,

³⁵ J. de Oliveira Bertucci, *A política de economia solidária e as diretrizes da conaas: uma contribuição crítica*, „Mercado de Trabalho” 2010, nr 43, s. 53.

³⁶ P.M. Loureiro, *Reformism, Class Conciliation and the Pink Tide: Material Gains and Their Limits*, w: M. Ystanes, I.Å. Strønen (eds.), *The Social Life of Economic Inequalities in Contemporary Latin America: Decades of Change*, University of Bergen, Bergen 2018, s. 36.

odizolowany i „punktowy” charakter, daleki od powszechnej, systematycznej praktyki, która mogłaby zmienić rzeczywistość społeczną w szerszej skali. Niemniej nie opuszcza go przekonanie o wysokim potencjale organizacyjnym, produkcyjnym i emancypacyjnym podmiotów ekonomii solidarnej. Formułuje długą listę działań, które należałoby w przyszłości podjąć, aby ów potencjał mógł być wykorzystany w celu ustanowieniu nowej rzeczywistości kulturowej, społecznej i politycznej: „[...] innych relacji producent – konsument, innej edukacji, innej komunikacji społecznej, innej koncepcji zdrowia i odpowiadającej jej polityki publicznej, innych relacji z przyrodą, innego sposobu mieszkania [...]”³⁷. Jako warunki osiągnięcia tych celów wskazuje on przełamanie izolacji między solidarnymi podmiotami gospodarczymi, połączenie ich doświadczeń w system, uformowanie się kolektywnego podmiotu, który dokona zmian oraz „[...] praktyczne wykazanie, że solidarność generuje bezpieczeństwo, zaufanie, afirmację własnej tożsamości, braterstwo, zadowolenie, sprawiedliwość, odpowiedzialność za innych (i innych za nas) i za naturę”³⁸. Czytając te postulaty odnosi się nieodparte wrażenie, że projekt alternatywnej rzeczywistości, którą miałyby wygenerować ekonomia solidarna, znalazł się w punkcie wyjścia.

Obecny kontekst polityczny, w którym funkcjonują podmioty solidarnościowe, również nie daje podstaw do optymizmu w odniesieniu do pomyślnej przyszłości ekonomii solidarnej jako alternatywy dla dominujących obecnie zasad życia gospodarczego i społecznego. Rządy Pink Tide promowały zmiany, które rzeczywiście przyniosły korzyści ekonomiczne ubogim warstwom społeczeństw wielu krajów Ameryki Łacińskiej, jednak nie był to proces trwały. Prospołeczna polityka państw latynoamerykańskich była finansowana z przychodów pochodzących z eksportu surowców, a wraz ze spadkiem ich cen na światowych rynkach (od 2013 r.) została dotknięta kryzysem, lewicowe rządy utraciły poparcie, a poziom biedy wzrósł. W krajach, które były uznawane za awangardę antyneoliberalnej zmiany w Ameryce Łacińskiej (Wenezuela, Boliwia, Ekwador, Honduras, Nikaragua), pod koniec poprzedniej dekady zaczęła się erozja demokracji – odchodzenie od demokratycznych form sprawowania władzy w kierunku wzmacniania jej organów wykonawczych: „hiperprezydencjalizmu” (*hiperpresidencialismo*), „hiperprzywództwa” (*hiperliderazgo*) i represyjnego *caudillismo*.

³⁷ J.L. Coraggio, *Potenciar la Economía Popular Solidaria: una respuesta al neoliberalismo*, „Otra Economía” 2018, nr 11(20), s. 14.

³⁸ *Ibidem*, s. 17.

mo. W niektórych z tych krajów (Boliwia, Ekwador, Wenezuela) nastąpiło konstytucyjne wzmocnienie władzy państwowej, prowadzące m.in. do rozrostu biurokratycznej kontroli strategicznych sfer społeczeństwa: mediów, szkolnictwa, organizacji i instytucji społeczeństwa obywatelskiego. Wśród największych błędów popełnionych przez rządy tych krajów Rojas Herrera wymienia m.in.: odwrócenie się od społecznych ruchów, dzięki którym uzyskały one władzę, zaspakajanie doraźnych potrzeb materialnych grup społecznych, aby mieć ich nieograniczone poparcie, jednak bez próby ich uformowania politycznego i wzmacniania zdolności obywatelskich, korupcję i nepotyzm w łonie rządów i partii politycznych, spodlenie się grup sprawujących władzę, której utrzymanie stało dla nich celem samym w sobie³⁹. Według tego autora, najważniejszym zaniechaniem owych rządów w perspektywie ustanowienia solidarnych relacji ekonomicznych i społecznych było to, że nie skierowały one modelu ekonomicznego dominującego w ich krajach na drogę postneoliberalną, ani nie pozwoliły odegrać głównej roli w państwie społeczeństwu obywatelskiemu. Niektórzy twierdzą, że cykl ten jest już zamknięty, a „emancypacyjna opowieść”, która wzbudziła silne nadzieje polityczne, straciła wiarygodność⁴⁰.

WNIOSKI

Być może jest to ocena przedwczesna i ryzykowna, jednak wydaje się, że ekonomia solidarna jako projekt powszechnej emancypacji pozostanie jeszcze długo raczej tylko marzeniem wizjonerów i ideologów lepszego życia niż samych zatrudnionych w podmiotach solidarnościowych, których autonomia, wobec pogorszenia się sytuacji ekonomicznej w Ameryce Łacińskiej, została mocno zredukowana. Sami owi wizjonerzy czują się zawiedzeni, rozczarowani, a nawet oszukani i wykorzystani przez populistyczne reżimy. Niemniej nadzieja na solidarny i bardziej sprawiedliwy świat nie jest niczym naiwnym. Ekonomia solidarna wyrosła z nadziei na lepszy świat i ukształtowanie się doskonalszego, solidarnego człowieka. Chociaż znajduje się ona dzisiaj w nienajlepszej kondycji, to jednak nośnikiem owej nadziei nadal pozostaje. Postrzegana nie tyle jako rewolucyjny program two-

³⁹ J.J. Rojas Herrera, *La economía...*, s. 80–81.

⁴⁰ C.A. Romero, G. Benayas, *Venezuela: el ocaso de una democracia*, „Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales” 2018, 233, s. 291–292; M. Sánchez Patzy, *Corporativismo, disciplina y violencias corporativas en Bolivia*, w: H.J. Suárez (ed.), *¿Todo cambia? Reflexiones sobre el „proceso de cambio” en Bolivia*, UNAM, Mexico 2018, s. 139–141.

zenia alternatywnego społeczeństwa, lecz raczej jako instrument społecznej integracji słabszych grup społecznych, tworzenia miejsc pracy, jako metoda eliminacji skrajnego ubóstwa oraz przestrzeń kształtowania postaw obywatelskich, ekonomia solidarna najpewniej utrzyma w przyszłości znaczenie społeczne w ramach reguł gry i logiki jakiegokolwiek systemu gospodarczego. Nie ulega wątpliwości, że dzisiaj solidarna postawa jest nadzwyczaj doniosła ze względu na dynamicznie pogłębiające się ubożenie ludności Ameryki Łacińskiej. Według danych Comisión Económica para América Latina y el Caribe (CEPAL), w roku 2018 w Ameryce Łacińskiej w ubóstwie żyło 180,6 mln (29,7% ludności), w 2019 – 186,0 mln (30,3% populacji), w roku 2020 – 214,7 mln (34,7%)⁴¹. Choć kryzys dotyka wszystkich (także z powodu pandemii COVID-19), sytuacja pracowników nieformalnych (a do tej grupy należy spora część pracujących w podmiotach ekonomii solidarnej) jest szczególnie trudna, zwłaszcza kobiet i młodych ludzi wywodzących się z grup rdzennej ludności Ameryki Łacińskiej, potomków ludności afrykańskiej i migrantów. Nie ulega wątpliwości, że solidarność, niekoniecznie rozumiana jako podstawa działalności podmiotów gospodarczych, lecz jako bezinteresowna postawa dzielenia się z potrzebującymi i troski o nich w trudnych czasach jest fundamentalnie ważnym czynnikiem przetrwania ogromnych rzesz ludności krajów latynoamerykańskich.

BIBLIOGRAFIA

- Arias Chavarria E., *Venezuela, un balance político alternativo*, „Iberoamérica Social: Revista-red de estudios sociales” 2018, nr 10, s. 36–57.
- Chena P.I., *La economía popular y sus relaciones determinantes*, „Cuadernos de la Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad Nacional de Jujuy” 2018, nr 53, s. 205–228.
- Coraggio J.L., *Los caminos de la economía social y solidaria*, „Iconos: Revista de Ciencias Sociales” 2009, nr 33, s. 29–38.
- Coraggio J.L., *Potenciar la Economía Popular Solidaria: una respuesta al neoliberalismo*, „Otra Economía” 2018, nr 11(20), s. 4–18.
- Coronil F., *The Future in Question: History and Utopia in Latin America (1989–2010)*, „Business as Usual: The Roots of the Global Financial Meltdown” 2011, nr 1, s. 231–292.

⁴¹ *Dimensionar los efectos del COVID-19 para pensar en la reactivación*, Informe Especial COVID-19, nr 2, Naciones Unidas-CEPAL 2020.

- Dimensionar los efectos del COVID-19 para pensar en la reactivación*, Informe Especial COVID-19 no. 2, Naciones Unidas-CEPAL 2020.
- El desafío social en tiempos del COVID-19*, Informe Especial COVID-19 no. 3, Naciones Unidas-CEPAL 2020.
- Fair H., *Por una economía con un rostro humano. Crítica a la filosofía utilitarista neoliberal a partir del caso argentino*, „Persona y Sociedad” 2010, t. 24, nr 1, s. 85–109.
- Ferrera L.P., *La economía popular y solidaria. Una visión crítica de este movimiento en América Latina*, „Temas de Economía Mundial” 2015, nr 27, s. 43–58.
- Gaiger L.I., *A Economia Solidária e o Projeto de Outra Mundialização*, „DADOS: Revista de Ciências Sociais” 2004, t. 47, nr 4, s. 799–834.
- Gaiger L.I., *Brasil: un retrato de la lucha emancipatoria de los pobres*, „Otra Economía” 2008, t. 2, nr 2, s. 17–20.
- Gaiger L.I., *O sentido metautilitarista da Economia Social e Solidária*, Santiago de Chile 2013, https://base.socioeco.org/docs/gt27_gaigerli.pdf.
- Gaiger L.I., Kuyven P., *Dimensões e tendências da economia solidária no Brasil*, „Sociedade e Estado” 2019, t. 34, nr 3, s. 811–834.
- Galeano M.M.S., Valencia Grajales J.F., *Del derecho comercial a la Economía solidaria*, „El Ágora USB” 2020, t. 20, nr 1, s. 210–225.
- Gómez Calvo V., Gómez-Álvarez Díaz R., *La economía del bien común y la economía social y solidaria, ¿son teorías complementarias?* „CIRIEC-España. Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa” 2016, t. 87, s. 257–294.
- Gudynas E., *Los progresismos sudamericanos: Ideas y prácticas, avances y límites*, w: *Rescatar la esperanza. Más allá del neoliberalismo y el progresismo*, red. E. Gudynas et al., EntrePueblos, Barcelona 2016, s. 26–61.
- Guerra P., *La economía solidaria en Latinoamérica*, „Papeles de Relaciones Ecosociales y Cambio Global” 2010, nr 110, s. 67–76.
- Guerra P., *Un acercamiento teórico a la autogestión para comprender las prácticas de economía solidaria en América Latina*, „Revista Iberoamericana de Autogestión y Acción Comunal” 2013, t. 61, s. 97–124.
- Hillenkamp I., *¿Cultivar su autonomía? La agroecología de las agricultoras brasileñas*, „Revista de Antropología Social” 2019, t. 28, nr 2, s. 297–322.
- Lijterman E., *„Economía informal” y „Trabajo Decente”: reformulaciones programáticas sobre el futuro del trabajo en los discursos de la Organización Internacional del Trabajo*, „Trabajo y Sociedad” 2020, nr 35, s. 399–427.
- López Paredes H.A., López Paredes M.V., Gonzales Franco G., *La precarización salarial en la actividad agrícola y su incidencia en la políti-*

- ca de economía popular y solidaria en el Ecuador*, „Economía” 2018, nr 41(81), s. 47–67.
- Loureiro P.M., *Reformism, Class Conciliation and the Pink Tide: Material Gains and Their Limits*, w: *The Social Life of Economic Inequalities in Contemporary Latin America: Decades of Change*, red. M. Ystanes, I. Åsedotter Strønen, University of Bergen, Bergen 2018, s. 35–56.
- Machado Alves J.C. et al., *Economia Solidária e a dimensão cognitiva da experiência dos catadores*, „Interações” 2020, t. 21, nr 1, s. 125–140.
- Manríquez García N., Martínez Gómez F., Colín Castillo S., *Reflexiones en torno a la economía solidaria: una revisión de la literatura*, „Iztapalapa. Revista de Ciencias Sociales y Humanidades” 2017, t. 83, s. 11–42.
- Marques Oliveira E., *Economia solidária no Brasil: elementos de uma dialética e dialógica do fracasso – causas possíveis, correções necessárias, desafios inevitáveis*, „Cronos: Revista da Pós-Grad. em Ciências Sociais” 2017, t. 18, nr 2, s. 46–71.
- Monzón J.L., Chaves R., *Recent evolutions of the Social Economy in the European Union*, European Economic and Social Committee and CIRIEC-International, Brussels 2017, <https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/files/qe-04-17-875-en-n.pdf>.
- Mora D., Lozada P., *La economía solidaria: ¿un discurso aglutinador o la posible expresión de un „contramovimiento”?*, „Revista PUCE” 2020, nr 110, s. 3–50.
- Munck R., *Desarrollo y democracia en América Latina: resultados y perspectivas*, „Estudios Críticos del Desarrollo” 2017, t. 7, nr 12, s. 55–85.
- Oliveira Bertucci J. de, *A política de economia solidária e as diretrizes da conaes: uma contribuição crítica*, „Mercado de Trabalho” 2010, t. 43, s. 49–57.
- Ould Ahmed P., *What does “Solidarity Economy” Mean? Contours and Feasibility of a Theoretical and Political Project*, „Business Ethics: A European Review” 2015, t. 24, nr 4, s. 425–435.
- Maza Díaz Cortés O.M., Pocaroba García Á.A., *Cruce de caminos: trabajo informal y economía social*, „Caleidoscopio. Revista Semestral de Ciencias Sociales y Humanidades” 2018, nr 38, s. 91–104.
- Pereira Silva S., *Análise das dimensões socioestruturais dos empreendimentos de economia solidária no Brasil*, „Texto para Discussão” 2017, nr 2271, s. 1–60.
- Pérez de Mendiguren J.C., Etxezarreta E., *Sobre el concepto de economía social y solidaria: aproximaciones desde Europa y América Latina*, „Revista de Economía Mundial” 2015, nr 40, s. 123–143.
- Pérez-Mendiguren Castresana J.C., Etxezarreta Etxarri E., *Otros modelos de empresa en la economía solidaria: entre la retórica y la práctica*, „Lan Harremanak” 2015, nr 33, s. 227–252.

- Ramos Wellen H.A., *Contribuição à crítica da „economia solidária”*, „Katálysis” 2008, t. 11, nr 1, s. 105–115.
- Régis Oliveira A.A., *O movimento de economia solidária: essencialidades do princípio educativo*, „Revista Iberoamericana de Educación” 2018, t. 76, s. 187–208.
- Revilla Blanco M.L., *América Latina y los movimientos sociales: el presente de la „rebelión del coro”*, „Nueva Sociedad” 2010, nr 227, s. 51–67.
- Ribeiro Garcia Ramos V., Cordeiro Ferreira A., Moura Coutinho M. De, *Socialismo, conservadorismo e cooperativismo na „revolução pacífica”: algumas teses críticas acerca da „economia solidária”*, „Estudos Libertários” 2021, t. 3, nr 7, s. 24–57.
- Rieiro A., *Recuperación colectiva del trabajo y nuevas tramas de sociabilidad. El caso de las empresas recuperadas por sus trabajadores en el Cono Sur*, „Miriada” 2019, nr 15, s. 155–183.
- Rojas Herrera J.J., *La economía social solidaria y la política social del nuevo gobierno federal*, „Revista de Ciencias Sociales y Humanidades” 2020, nr 29(57), s. 68–87.
- Romero C.A., Benayas G., *Venezuela: el ocaso de una democracia*, „Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales” 2018, nr 233, s. 285–306.
- Sánchez Patzy M., *Corporativismo, disciplina y violencias corporativas en Bolivia*, w: *¿Todo cambia? Reflexiones sobre el „proceso de cambio” en Bolivia*, red. H.J. Suárez, UNAM, Mexico 2018, s. 135–178.
- Sanz Abad J., *Economía social y solidaria, emprendimiento social y economía popular en la sociedad post-crisis*, „Revista de Antropología Social” 2019, t. 28, nr 2, s. 205–226.
- Silva E.W. da, *Direitos humanos e democracia econômica: a essência da economia solidária*, „Revista de Direito” 2020, t. 12, nr 1, s. 1–20.
- Silva Meriños L.R., *¿Trabajos esenciales pero no reconocidos? Un mirada desde la economía popular frente a la pandemia del COVID-19*, „Trabajo y Sociedad” 2020, nr 35, s. 27–49.
- Singer P., *Uma utopia militante: repensando o socialismo*, Vozes, Petrópolis 1999.
- Sutherland M., *La ruina de Venezuela no se debe al „socialismo” ni a la „revolución”*, „Nueva Sociedad” 2018, nr 274, s. 142–151.
- Vega Solis C., Bermúdez Lenis H.F., *Informalidad, emprendimiento y empoderamiento femenino. Economía popular y paradojas de la venta directa en el sur de Quito (Ecuador)*, „Revista de Antropología Social” 2019, t. 28, nr 2, s. 345–370.
- Villalba-Eguiluz U., Pérez de Mendiguren J.C., *La economía social y solidaria como vía para el buen vivir*, „Iberoamerican Journal of Development Studies” 2019, nr 8, s. 106–136.

Wanderley F., *Entre los conceptos minimalista y maximalista de economía social y solidaria. Tensiones teóricas y agenda futura de investigación*, „Economía” 2017, nr 69(109), s. 13–27.

Zapata A.M., *Ensayo: el objeto de la ética solidaria frente a la praxis individualista en la economía de la solidaridad*, „Cooperativismo & Desarrollo” 2010, nr 96, s. 21–136.